

Το έργο του Νίκου Σβορώνου και η ελληνική ιστοριογραφία. Πενήντα χρόνια αποκλίσεων και συγκλίσεων

ΧΡΗΣΤΟΣ ΧΑΤΖΗΩΣΗΦ

Για φίλους και μαθητές, ο θάνατος του Νίκου Σβορώνου, τον περασμένο Απρίλιο, λειτούργησε ως αφορμή για ατομική και συλλογική ενδοσκόπηση και ως έναυσμα για κάποιους απολογισμούς. Βέβαια για έναν ευρύτερο κύκλο ομοτέχνων και μη, τις πρώτες φορτισμένες αυτές στιγμές, την περισυλλογή δεν προκάλεσε η αποτίμηση ενός επιδλητικού έργου, όσο η απώλεια μιας ασυνήθιστα ζεστής φωνικής παρουσίας, τη λεπτότητα της οποίας ο προσεκτικός αναγνώστης των Συγχρόνων Θεμάτων ασφαλώς θα διέγνωσε ανάμεσα στις γραμμές της τελευταίας του συνέντευξης, που δημοσιεύσαμε στο πρόσφατο αφιέρωμα για τα «Σύγχρονα ρεύματα στην ιστοριογραφία του νέου ελληνισμού».

Σε μια προσπάθεια ψυχαυλιστικής αποτίμησης, δημοσιεύουμε στο τεύχος αυτό μια μελέτη του Χρήστου Χατζηωσήφ, η οποία φιλοδοξεί να τοποθετήσει το έργο του Νίκου Σβορώνου στον επιστημονικό του περίγυρο, ελλαδικό και μη. Η μελέτη αυτή προοριζόταν να δημοσιευθεί στο ειδικό αφιέρωμά μας για τη νεοελληνική ιστοριογραφία, τεχνικοί όμως λόγοι δεν το επέτρεψαν. Τα πιστικά χρονικά περιθώρια εμπόδισαν το συγγραφέα να επεξεργασθεί όσο θα ήθελε το κείμενο και να συμπληρώσει ορισμένα κενά στον υπομνηματισμό του.

Η ΣΥΝΤΑΚΤΙΚΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

Η ΣΧΕΣΗ του έργου ενός ιστορικού με το σύνολο της σύγχρονης του ιστοριογραφίας δεν μπορεί πάντοτε να αποδοθεί με τον προσδιορισμό ενός σημείου ή μιας περιοχής μέσα σ' έναν ευρύτερο χώρο. Για ιστορικούς με μεγάλη διάρκεια ερευνητικής και συγγραφικής δραστηριότητας και υψηλή ποιότητα εργασίας, η σχέση αυτή αποδίδεται καλύτερα με τη χάραξη μιας νοητής γραμμής με μεταβαλλόμενη διεύθυνση, που μπορεί να επεκτείνεται και μετά τον τερματισμό της ιστοριογραφικής τους παραγωγής. Ακριβώς μια τέτοια γραμμή με μεταβαλλόμενη φορά γράφει το έργο του Νίκου Σβορώνου, σε σχέση με την κίνηση της ελληνικής ιστοριογραφίας, στη διάρκεια των πενήντα χρόνων της επιστημονικής του σταδιοδρομίας. Η γραμμή αυτή παρουσιάζεται άλλοτε συγκλίνουσα, καμιά φορά παράλληλη και συχνά αποκλίνουσα από την πορεία της πλειοψηφίας των συγχρόνων του ιστορικών. Η αυξομειωση των αποστάσεων εκφράζει τις διαφοροποιημένες συμπεριφορές του Νίκου Σβορώνου και των συναδέλφων του μέσα στο πεδίο δυνάμεων του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, καθώς και το άνισο και ανόμοιο της έλξης που άσκησαν πάνω τους τα κατά καιρούς σύγχρονα τους ξένα ιστοριογραφικά ρεύματα. Κοινωνική καταγωγή, συνθήκες διαμόρφωσης της επιστημονικής και συνάμα της συνολικής προσωπικότητας, τρόπος ένταξης στους θεσμούς παραγωγής του ιστορικού λόγου και πολιτικές επιλογές βρίσκονται στη ρίζα αυτών των διαφορετικών συμπεριφορών.

Πρόθεσή μου δεν είναι να παρακολουθήσω τα ίχνη της επιστημονικής πορείας του Νίκου Σβορώνου σε όλη της τη συνέχεια: θα περιοριστώ στον εντοπισμό ορισμένων σημαντικών καμπών της και στην εκτίμηση της φοράς της σε σχέση με τις κατευθύνσεις της ελληνικής και της ξένης ιστοριογραφίας. Στα πλαίσια αυτής της προσπάθειας, το δίτομο αφιέρωμα του Πανεπιστημίου Κρήτης στα πενήντάχρονα του προσφέρει με ικανοποιητική ακρίβεια τη διαδρομή της γραμμής κατά την τελευταία φάση της δράσης του ιστορικού.¹ Γραμμένες σε μια περίοδο που ο τιμωμένος ήταν ενεργός συγγραφέας και συμμετείχε ενεργά στους θεσμικούς οργανώσεων και εποπτείας της ιστοριογραφικής παραγωγής, οι συμβολές αντα-

νακλούν μάλλον την πραγματική κατάσταση των σχέσεων του Σβορώνου με την κοινότητα των ιστορικών και δεν συνιστούν απλή εκπλήρωση κοινωνικής υποχρέωσης.

Αν και ο ίδιος ο Σβορώνος αρνιόταν να αποσυνδέσει πλήρως τη βυζαντινή ιστορία από την ιστορία του νέου ελληνισμού και απέδιδε μεγαλύτερη σημασία στο πρόβλημα που τον απασχολούσε παρά στην εποχή μέσα στην οποία το αντιμετώπιζε, με συνέπεια να ιεραρχεί με τον ίδιο τρόπο τις εργασίες του, ανεξάρτητα από την περίοδο στην οποία αναφέρονταν, η σύνθεση του αφιερώματος του Πανεπιστημίου Κρήτης παρουσιάζει την επίδραση του έργου του στις δύο αυτές περιοχές της ιστοριογραφίας να είναι άνιση. Το μέρος του αφιερώματος που καλύπτει την ιστορία του Βυζαντίου και των μέσων χρόνων γενικότερα έχει εντονότερο διεθνή χαρακτήρα, με περισσότερες ξένες συμβολές και από περισσότερες χώρες, απ' ό,τι το τμήμα που αναφέρεται στη νεότερη και τη σύγχρονη ιστορία. Επίσης, ανεξάρτητα από την κρίση που θα μπορούσε να εκφέρει κανείς για την ποιότητα των μεμονωμένων συμβολών, οι εργασίες, που συμμερίζονται τα ερευνητικά ενδιαφέροντα και κυρίως ακολουθούν τον τρόπο προσέγγισης του Σβορώνου, προέρχονται περισσότερο από βυζαντινολόγους και μεσαιωνολόγους παρά από ιστορικούς των μεταγενεστέρων εποχών.

Θα μπορούσε να συμπεράνει κανείς ότι στο πεδίο της ιστορίας του Βυζαντίου οι προσεγγίσεις της οικονομίας και της κοινωνίας που επιχείρησε ο Σβορώνος διασταυρώθηκαν γονιμότερα με τις προσπάθειες των ώριμων συναδέλφων του και συνεχίζονται με τις εργασίες των μαθητών του. Οι αναπόφευκτες σε ένα τέτοιο εγχείρημα παραλείψεις και οι για οιοδήποτε λόγο απουσίες πιθανόν να επηρέασαν τη συγκρότηση του αφιερώματος, η ανισορροπία όμως που εμφανίζεται, αν είναι συγκυριακή, δεν είναι τυχαία και αυθαίρετη. Η θέση της «γραμμής» που αφήνει το έργο του Σβορώνου εκείνη τη στιγμή ήταν η κατάληξη της δυναμικής που είχε αναπτύξει στην πορεία του, των τοποθετήσεων του εκείνης της εποχής απέναντι στα θεσμικά προβλήματα της αναπαραγωγής της ιστορικής επιστήμης στην Ελλάδα και των τελευταίων

ροπών στη σύγχρονη του ελληνική ιστοριογραφία.

Κατανομή συμβόλων
στο Αφιέρωμα Σβορώνου
ανά ιστορική εποχή και
εθνικότητα των συγγραφέων

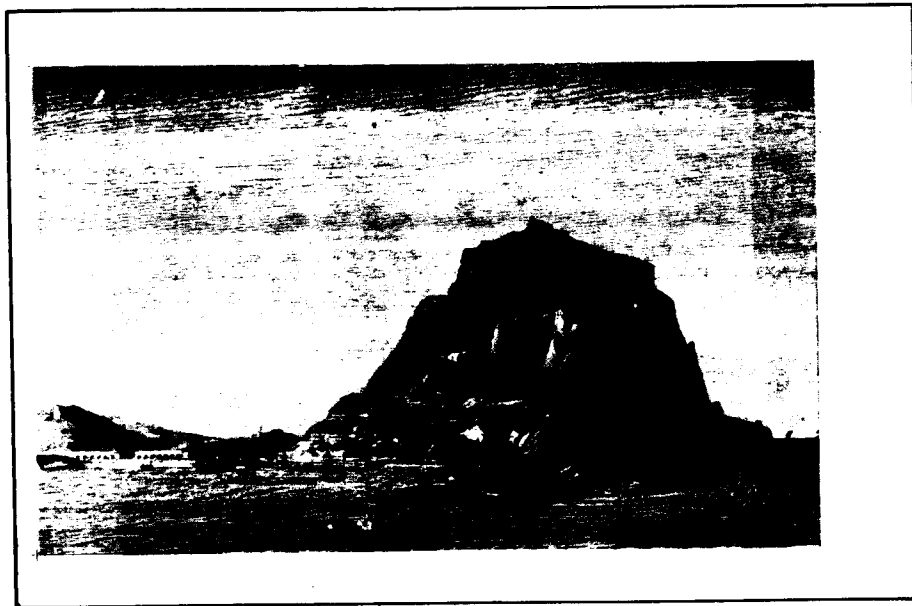
	Βυζαντινή και Μεσαιωνική Ιστορία	Νεότερη και Σύγχρονη Ιστορία
Συγγραφείς	32	24
Ξένοι	17	6
Ξένες Χώρες	4	2

Η ελληνική ιστοριογραφία του μεσοπολέμου

Όταν ο Νίκος Σβορώνος αρχίζει τη σταδιοδρομία του, στη δεκαετία του 1930, οι ιστορικές σπουδές κυριαρχούνται ακόμα από την «εθνική» σχολή του Παπαρηγόπουλου. Οι κατακτήσεις της πολεμικής δεκαετίας 1912-1922 και η Μικρασιατική Καταστροφή έχουν μειώσει την παλιά πολιτική και κοινωνική σκοπιμότητα της σχολής αυτής. Οι επίγονοι όμως του Παπαρηγόπουλου επιμένουν σε αυτή τη, στείρα πλέον, προσέγγιση επιφέροντας μόνο οριακές μεθοδολογικές και οργανικές βελτιώσεις. Σε αυτές θα πρέπει να κατατάξουμε την έκδοση των *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbücher* του Ν. Βέη, το 1920, των *Ελληνικών* του Κ. Άμαντου και του Σ. Κουγέα, το 1928, και την ίδρυση του Μεσαιωνικού Αρχείου της Ακαδημίας Αθηνών, την ίδια εποχή. Με αποτελεσματωμένες τις ιστορικές σπουδές και ανύπαρχτες ή αναιμικές τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, η ελληνική ιστοριογραφία είναι πολύ δύσκολο αν όχι αδύνατο να ανανεωθεί και δεν είναι η συμπόρευσή της με τη λαογραφία, που αντιμετωπίζει παρόμοια προβλήματα κοινωνικής καταξίωσης, που θα λύσει τα δικά της.

Τα λίγα ερεθίσματα, που εκπορεύονται από εορτές που βρίσκονται έξω από το χώρο των δηλωμένων ιστορικών, δεν μπορούν να αποσπάσουν τους τελευταίους από την προσήλωσή τους στη θετικιστική και ιστορικιστική προσέγγιση του αντικειμένου τους. Ο σημαντικότερος Έλληνας ιστορικός της περιόδου είναι ένας οικονομολόγος, ο καθηγητής της Δημόσιας Οικονομίας στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας, Ανδρέας Ανδρεάδης. Ο Ανδρεάδης είναι ένα από τα πιο ζωντανά στοιχεία του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Ανθρωπιστής, με πλατιές και βαθιές γνώσεις, με πολυσχιδή επιστημονικά και καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα, συνεχίζοντας μια επανησιώτικη παράδοση, ανα-

πτύσσει και πολιτική δραστηριότητα είτε ως σύμβουλος και εκπρόσωπος σε διεθνείς συναντήσεις των ελληνικών κυβερνήσεων είτε ως ανταποκριτής της παρισινής εφημερίδας *Le Temps*. Το ιστορικό έργο του Ανδρεάδη περιλαμβάνει μια υποδειγματική *Ιστορία της Τράπεζας της*

Αγγλίας, μελέτες για τα Επτάνησα, τη βυζαντινή δημόσια οικονομία, την οικονομία της ελληνιστικής Αιγύπτου και τα ελληνικά δημόσια δάνεια.

Η διαφορετική ποιότητα του ιστορικού έργου του Ανδρεάδη δεν οφείλεται μόνο στο εύρος της μόρφωσης και των ενδιαφερόντων του, αλλά κυρίως στην ικανότητά του να μεταφέρει στην ιστορική επιστήμη δύο βασικά χαρακτηριστικά της οικονομικής ανάλυσης, που του επέτρεψαν να ξεφύγει από την αφήγηση ατομικών πράξεων με την οποία κατατριβεται η «εθνική» ιστορική σχολή. Τα στοιχεία που δανείζεται ο Ανδρεάδης από την οικονομική επιστήμη είναι η χρήση συνολικών απρόσωπων κατηγοριών και η παραδοχή νομοτελειών στα κοινωνικά φαινόμενα.

Από αυτή την άποψη, η προσέγγισή του συγγενεύει με τις κοινωνιολογικές θεωρήσεις της ιστορίας, που επιχειρούν ασύνδετοι και απομονωμένοι, έξω από τους ακαδημαϊκούς κύκλους, μαρξιστές, κατά κύριο λόγο, διανοούμενοι, όπως ο Κορδάτος, ο Μάξιμος, ο Δανιηλίδης, και παλιότερα ο Σκληρός. Η απομόνωση της μαρξιστικής προσέγγισης και η αδυναμία του κύκλου που την καλλιεργεί να διευρυνθεί, θα μπορούσε να αποδοθεί στην πολιτική κατάσταση. Οποσδήποτε, όμως, η πολιτική ερημνεία δεν αρκεί για να εξηγήσει τη μετέπειτα (μετά από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο) συρρίκνωση της οικονομικής ιστορίας. Δεν μπορεί κανείς να παραβλέψει το ρόλο που έπαιξε στον

εξοβελισμό της οικονομικής ιστορίας από τις οικονομικές σχολές της ανώτατης παιδείας η επικράτηση και στην Ελλάδα της νεοκλασικής σύνθεσης, της οποίας τα θεωρητικά σχήματα δεν χρειάζονται, ή δεν αντέχουν, την αναφορά σε υπαρκτές ιστορικά κοινωνικές καταστάσεις. Εξάλλου το φαινόμενο δεν είναι αποκλειστικά ελληνικό: περιθωριοποίηση της οικονομικής ιστορίας στο πρόγραμμα των τμημάτων οικονομικής επιστήμης των πανεπιστημίων, αν και σε μικρότερο βαθμό, έχουμε την ίδια εποχή και στο εξωτερικό.

Η αρχή της γραμμής: πορεία παράλληλη στο ρεύμα

Η φιλολογική κριτική των πηγών, με την οποία αρχίζουν και τελειώνουν οι περισσότερες ιστορικές εργασίες της εποχής, αποτελεί και τον πυρήνα των πρωτόλειων εργασιών του Σβορώνου. Σε ορισμένες μελέτες του όμως υπάρχει η τάση για μια πιο ολοκληρωμένη αντιμετώπιση του αντικειμένου του και ένταξή του σε ένα γενικότερο ιστορικό πλαίσιο. Οι ανησυχίες αυτές, που εκδηλώνονται ιδιαίτερα στη μελέτη για τον Δ. Φωτεινό,² είναι άδηλο αν θα κατέληγαν ποτέ — μέσα στα τότε υπάρχοντα θεωρητικά και θεσμικά πλαίσια — σε μια ριζική αμφισβήτηση του κρατούντος ιστοριογραφικού προτύπου, που θα γινόταν η αφετηρία μιας νέας προσέγγισης. Το παράδειγ-

μα συγχρόνων με τον Σβορώνο νέων ιστορικών συνηγορεί για μια αρνητική απάντηση. Αελλιστικά απομονωμένοι ανάμεσα στους ιστορικούς, μην μπορώντας να στηριχθούν σε μια συμμαχία με τις άλλες κοινωνικές επιστήμες, οι ελάχιστοι καινοτόμοι, αργά ή γρήγορα, υποστέλλουν τη σημαία τους και ευθυγραμμίζονται με την πλειοψηφία των συναδέλφων τους.

Έχει, συγκεκριμένα, προηγηθεί ο Δ. Ζακυθηνός με την *Ιστορία των ελληνικού Δεσποτάτου του Μωριά*³ που ξεφεύγει πρώτος από την αποσπασματική προσέγγιση της πραγματικότητας αποκλειστικά μέσω της πολιτικής ιστορίας. Ο Ζακυθηνός δεν ανατρέπει την, καθιερωμένη στους τότε ιστορικούς κύκλους, ιεραρχία πολιτικού εποικοδομηματος και υλικής βάσης της κοινωνίας, είναι πάντως ο πρώτος που δίνει την ίδια σημασία στα πολιτικά γεγονότα, στη δημογραφία και στην οικονομική ζωή, με τα δύο τελευταία θέματα να καλύπτουν τον δεύτερο τόμο του έργου του. Γίνεται έτσι ο πρώτος που μεταφέρει στην ελληνική ιστοριογραφία τις αναζητήσεις της νέας γαλλικής σχολής, που προσπαθεί να διευρύνει το αντικείμενο του ιστορικού με τη σύλληψη και σύνθεση σε μια συνολική εικόνα περισσότερων όψεων του παρελθόντος. Οι επόμενες εργασίες του Ζακυθηνού δεν διευρύνουν αυτό το πρώτο ρήγμα, αντίθετα τα αναθεωρητικά στοιχεία προοδευτικά υποχωρούν στο έργο του. Θα μπορούσε μάλιστα κανείς να μιλήσει για ένα διϊσμό στο έργο του, του οποίου ένα τμήμα, το «λόγιο», κυρίως μελέτες βυζαντινής ιστορίας, προσπαθεί να παρακολουθήσει τις νεότερες τάσεις, ενώ τα πανεπιστημιακά του εγχειρίδια αναπαράγουν την επικρατούσα σχολή.⁴

Η δεύτερη αναθεωρητική προσπάθεια της περιόδου πραγματοποιείται με την *Πελοπόννησο κατά την δεύτεραν Τουρκοκρατίαν*, του Μ. Σακελλαρίου.⁵ Και σε αυτό το έργο υψώνεται η προσπάθεια εκτίμησης πολλών πλευρών της πραγματικότητας, χρήσης περισσότερων κατηγοριών πηγών και κατασκευής μιας συνολικής εικόνας της πελοποννησιακής κοινωνίας. Και αυτή η απόπειρα έμεινε χωρίς συνέχεια. Απορρίφθηκε από το Πανεπιστήμιο της Αθήνας, παρ' όλο που ένας από τους στόχους του Μ. Σακελλαρίου ήταν να αντικρούσει την ερμηνεία της Επανάστασης του 1821 από τον Κορδάτο. Οι κοινωνιολογικές φιλοδοξίες της εργασίας βάρυναν περισσότερο από την αντίκρουση του μαρξισμού στην αρνητική στάση του Πανεπιστημίου της Αθήνας. Τελικά, ο Μ. Σακελλαρίου εγκατέλειψε το πρόγραμμα έρευνας της νεότερης ιστορίας και στράφηκε αποκλειστικά στην αρχαία ιστορία.

Η αρχή της απόκλισης

Ο Ν. Σβορώνος επιχειρεί το δικό του άλμα, με την αδημοσίευτη ως τα σήμερα μελέτη του για *Τα κυκλοφορούντα κατά την Τουρκοκρατία νομίσματα*, που την κατέθεσε ως διδακτορική διατριβή στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης, το 1942, χωρίς ποτέ να μπορέσει να την υποστηρίξει. Αγνοώντας το κείμενο, είμαι υποχρεωμένος να περιοριστώ στις ενδείξεις που παρέχει ο τίτλος της μελέτης, για να κρίνω τις προθέσεις του συγγραφέα της. Διαπιστώνω έτσι ότι οι καινοτομίες του Σβορώνου είναι πιο αποφασιστικές από ό,τι επιχείρησαν σε προηγούμενες απόπειρες οι σύγχρονοι του νέοι ιστορικοί.⁶ Δεν έχουμε να κάνουμε μόνο με μία εργασία καθαρά οικονομικής ιστορίας, αλλά, όπως δείχνει η απουσία του τόπου και η σχετική αοριστία του χρόνου στον τίτλο, με μία μελέτη που ρίχνει το βάρος στην ανάλυση της λειτουργίας μιας οικονομικής κατηγορίας, του νομίσματος. Έχουμε δηλαδή την πλήρη απόρριψη της ιστορίας-προβλήματος, που αποτελεί το πρότυπο της πρώτης γαλλικής ιστορικής σχολής των *Annales*.

Οι ομοιότητες με τη γαλλική σχολή δεν πρέπει να μας κάνουν να υπερεκτιμήσουμε την επίδρασή της, αν θεωρήσουμε ότι πράγματι υπήρξε επίδραση, στην επιλογή και στον τρόπο αντιμετώπισης του θέματος από τον Νίκο Σβορώνο. Αν εκείνος έκανε αυτές τις επιλογές και τις προχώρησε περισσότερο και με μεγαλύτερη συνέπεια από τους συνομηλίκους του, αυτό οφείλεται κατά κύριο λόγο στην κοσμοθεωρία του και στην υιοθέτηση του μαρξισμού ως οργάνου ανάλυσης και λογικής σύλληψης του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Διευρύνοντας την προοπτική μας και πέρα από το πεδίο των ιστορικών, θα διαπιστώσουμε ότι η καινοτομία του Σβορώνου εντάσσεται σε ένα γενικότερο κίνημα απόρριψης των καθιερωμένων από τους Έλληνες διανοούμενους, ιδιαίτερα από την τεχνική διάνοηση και κατά δεύτερο λόγο από τους οικονομολόγους, στη διάρκεια της Κατοχής. Η ξένη κατάκτηση, με την κατάρρευση του κράτους, την αποδιάρθρωση των ιδεολογικών και κατασταλτικών μηχανισμών του, την πρόσκαιρη χαλάρωση των παλιών δεσμών εξάρτησης από το εξωτερικό και την απορρύθμιση των νομοτελειών της καθημερινότητας, απελευθέρωσε την πρωτοβουλία και τη φαντασία μεγάλου μέρους της ελληνικής διανόησης.

Οι εξελίξεις της μεταπολεμικής περιόδου είναι γνωστές: οι προοδευτικοί διανοούμενοι, ατομικά και συλλογικά,

γεύθηκαν την ήττα. Αυτοί που επέζησαν περιθωριοποιήθηκαν στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό. Όσοι μπόρεσαν και το θέλησαν έκαναν τους συμβιβασμούς τους. Τον Σβορώνο οι συνέπειες της πολιτικής του πράξης τον απέσπασαν από την Ελλάδα και τον έριξαν στο Παρίσι, όπου απελευθερώθηκε από τους θεσμικούς και θεωρητικούς καταναγκασμούς που βάραιναν την ελληνική ιστοριογραφία. Και εδώ ο τρόπος με τον οποίο έκανε χρήση της ελευθερίας του και ενσωματώθηκε στο συνδυασμό των ρευμάτων της γαλλικής ιστοριογραφίας καθορίστηκε από τη γενικότερη κοσμοθεωρία του και την επιλογή της μαρξιστικής προσέγγισης. Οι όροι της προσαρμογής φαίνονται καλύτερα στην εργασία για το εμπόριο της Θεσσαλονίκης του 18ου αιώνα, που αποτελεί τη μετεξέλιξη της πρώτης προσέγγισης της οικονομίας της Τουρκοκρατίας που επιχείρησε με τη διατριβή του 1942.

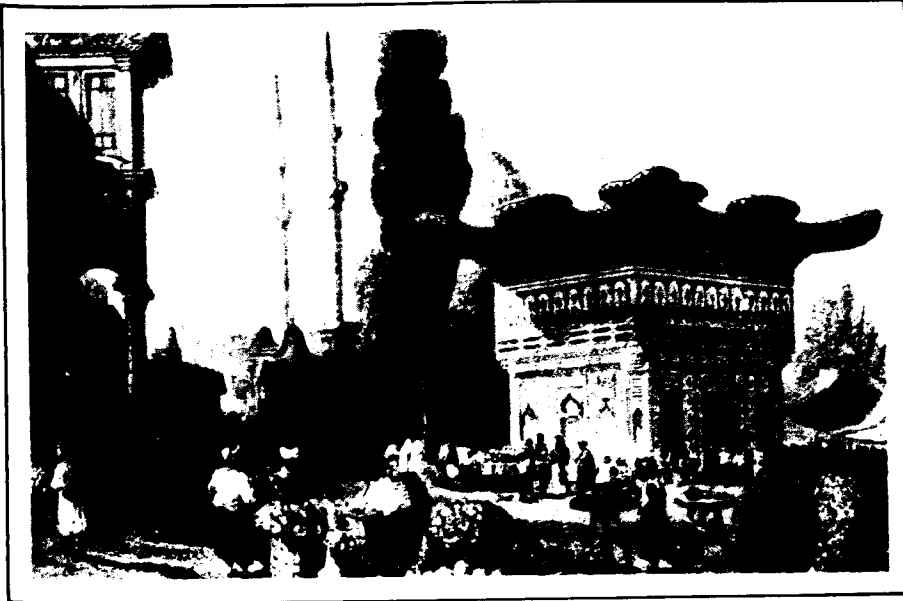
Ο Γάλλος ιστορικός που άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στο *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης* είναι ο Ernest Labrousse, με τις εργασίες του για τη γαλλική οικονομία του 18ου αιώνα και για τη συνεργεία της μακροπρόθεσμης οικονομικής εξέλιξης με τη συγκυρία στην εκδήλωση της Γαλλικής Επανάστασης.⁷ Οι ομοιότητες με τον Labrousse δεν βρίσκονται μόνο στο επίπεδο της επεξεργασίας των στατιστικών δεδομένων, όπου ο Σβορώνος αναπτύσσει και καθαρά προσωπικούς τρόπους, αλλά στην αναγωγή των οικονομικών δεδομένων στην κοινωνική και πολιτική κατάσταση, που αποτελεί τον ορίζοντα της έρευνας και των δύο ιστορικών. Στις εργασίες του Labrousse ο ορίζοντας είναι η Γαλλική Επανάσταση, και στη *Θεσσαλονίκη* η ελληνική κοινωνία στις παραμονές του 1821. Ο Labrousse, που θεωρείται ο ιστορικός που οικειοποιήθηκε καλύτερα τις θέσεις του Francois Simiand για την ιστορική μέθοδο⁸ και ο θεμελιωτής της ποσοτικής οικονομικής ιστορίας, έμεινε πάντα μια περιθωριακή, αν και σεβαστή, μορφή στο πάνθεο της γαλλικής ιστορικής σχολής. Οι λόγοι αυτής της περιθωριοποίησης είναι πολλοί: Στη δεκαετία του 1940, που γράφει ο Σβορώνος τη *Θεσσαλονίκη*, έγκεινται στην αμεσότερη πολιτική στράτευση του Labrousse και στη σημασία που αποδίδει στους ταξικούς ανταγωνισμούς και στην πολιτική τους έκφραση, τάση που τον φέρνει πιο κοντά στη μαρξιστική προσέγγιση, την οποία όμως ο Labrousse δεν αποδέχτηκε ποτέ ρητά.

Οι ίδιες πνευματικές και πολιτικές συνάψεις που εξηγούν την επίδραση του Labrousse στο *Εμπόριο της Θεσσαλονίκης*, μας δίνουν και το κλειδί της απουσίας του Fernand Braudel. Η απουσία αυτή δεν εκδηλώνεται με την έλλειψη της γεωγραφικής εισαγωγής, που μετά τη

Μεσόγειο του Braudel γίνεται απαραίτητο στοιχείο κάθε ιστορικής διατριβής που εκπονείται στη Γαλλία και η οποία θέλει να θεωρείται σύγχρονη, αλλά με τη μη αναγωγή του χρόνου και της οικονομίας στους φυσικούς ρυθμούς του γεωγραφικού πλαισίου. Τα στοιχεία που κα-

ρύντα και σε απλές εκδηλώσεις της καθημερινής ζωής, πολύ διαφορετική από τη σχετικά αδιαμόρφωτη ταξικά ελλαδική κοινωνία.

Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης στο 18ο αιώνα και Η Ιστορία της νεότερης Ελλάδας, που αν και μεταγενέστερο έργο δη-

θυστερούν τον ιστορικό χρόνο, κατά τον Σβορώνο, δεν βρίσκονται στον φυσικό γεωγραφικό χώρο που πρότεινε ο Braudel ως απάντηση στη δομή του Claude Lévi-Strauss και ο οποίος οδηγεί κάποτε στην ακινησία της ιστορίας,⁹ αλλά στα επίπεδα του εποικοδομηματος απ' όπου εκπηγάζουν ανασταλτικές δράσεις που επηρεάζουν την τελική επιβολή των νόμων της υλικής βάσης. Η θεωρητική αυτή θέση δεν οφείλεται στην εφαρμογή στην ιστορική ανάλυση του μαρξιστικού στρουκτουραλισμού του Althusser, αλλά προκύπτει, πριν ακόμα διατυπωθούν οι θέσεις του Althusser, από την εμπειρική ενασχόληση του Σβορώνου με την ελληνική ιστορία. Είναι η μαρξιστική απάντηση του Σβορώνου στον ιστορισμό της σχολής του Παπαρηγόπουλου και θα καταφύγει σε αυτή τόσο κατά την ερμηνεία προβλημάτων της βυζαντινής ιστορίας –όπως το θέμα της ύπαρξης ή μη φεουδαρχίας στο Βυζάντιο– όσο και κατά την ερμηνεία ορισμένων «αδρανειών» της νεοελληνικής κοινωνίας.

Η προσωπική μαρξιστική προσέγγιση του Σβορώνου επηρεάστηκε καθοριστικά από την επτανησιώτικη καταγωγή του. Τα Επτάνησα, η Λευκάδα, δεν του έδωσαν μόνο λογοτεχνικές και μουσικές εμπειρίες, που διαμόρφωσαν το ευρύ φάσμα των ενδιαφερόντων του και την ευαισθησία του στα πολιτισμικά φαινόμενα, αλλά του γνώρισαν μια αυστηρά ταξικά ιεραρχημένη κοινωνία, με στεγανά ανάμεσα στις κοινωνικές τάξεις, πα-

μοσιεύτηκε νωρίτερα, φαίνεται ότι αποτελούσαν το μέγιστο που μπορούσε να φτάσει ένας ιστορικός της νεότερης Ελλάδας μέσα στους γαλλικούς ακαδημαϊκούς θεσμούς. Την ίδια χρονιά με *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης* δημοσιεύεται στις *Annales* και το συνθετικό άρθρο για τη μικρή και μεγάλη αγροτική ιδιοκτησία στο Βυζάντιο.¹⁰ Έχει προηγηθεί η εργασία για τον όρκο πίστης στον αυτοκράτορα και τη συνταγματική του σημασία.¹¹ Από τη δημοσίευση του άρθρου στις *Annales* και σε όλο το διάστημα που θα παραμείνει στη Γαλλία, ο Σβορώνος θα δημοσιεύσει απορροιαστικά εργασίες πάνω στη βυζαντινή ιστορία, καρπούς αρχικά της συνεργασίας του στο σεμινάριο του Paul Lemerle στην Ε.Ρ.Η.Ε. και στο College de France, και αργότερα του δικού του σεμιναρίου στην Ecole Pratique.

Αυτό που για τον αναγνώστη εμφανίζεται ως ριζική αλλαγή θέματος, που υπαγορεύτηκε από τις συνθήκες στον γαλλικό ακαδημαϊκό χώρο, βιώθηκε από τον ίδιο τον Σβορώνο ως η αναζήτηση του μείζονος θεματός του, των υλικών όρων της εμφάνισης του νέου ελληνισμού σε μία άλλη κρίσιμη περίοδο. Κατά τον Σβορώνο, οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου και ο 18ος αιώνας έχουν από την άποψη αυτή ισάξια σημασία.

Η διαμόρφωση της προσωπικής του προσέγγισης

Στις εργασίες του για τη βυζαντινή ιστορία ο Σβορώνος αποκρυστάλλωσε τη

θεωρητική του θέση και τη μεθοδολογική του προσέγγιση. Την κινητήρια δύναμη του κοινωνικού γίνεσθαι εξακολουθεί να την αναζητά στους υλικούς όρους της κοινωνικής ζωής. Ελειδή όμως το αντιζείμενο της έρευνάς του και η φύση των πηγών του στη βυζαντινή ιστορία δεν προσφέρονται στην κατασκευή μαζικών στατιστικών σειρών, τον αναγκάζουν να απομακρυνθεί από τη μέθοδο του Labrousse και να αναπτύξει ένα πρωτότυπο προσωπικό τρόπο προσέγγισης, που αν έχει ομοιότητες με τον τρόπο εργασίας άλλων ιστορικών, τότε πρόκειται για εκείνον του Marc Bloch, με τον οποίο μοιράζεται και ένα τρόπο διακριτικής αλλά ουσιαστικής πολιτικής στρατεύσης.¹² Όπως ο Bloch, ο Σβορώνος εστιάζει το ενδιαφέρον του στην αγροτική οικονομία, όπως εκείνος, θα καλλιεργήσει την ιστορία-πρόβλημα και θα κάνει μεγάλη χρήση των έμμεσων πηγών της ιστορίας, δηλαδή θα αντλεί από τα τεκμήρια του παρελθόντος όχι μόνο τις πληροφορίες για τη μετάδοση των οποίων φτιάχτηκαν, αλλά και άλλες, που προκύπτουν από την ανάλυσή τους σε συσχετισμό με το αντιζείμενο της έρευνας του ιστορικού. Ιδιαίτερα μεγάλη θα είναι, στα πλαίσια της μεθόδου αυτής, η χρήση των έμμεσων πληροφοριών των νομικών κειμένων, τρόπος εργασίας που ο Σβορώνος θα τον φτάσει σε μεγάλο βαθμό τελειότητας τα τελευταία τρία χρόνια της διδασκαλίας του στην Ecole Pratique, στο σεμινάριο με θέμα τον «Αγροτικό Νόμο».¹³

Ακολουθώντας αυτές τις θεωρητικές αρχές και εφαρμόζοντας αυτή τη μέθοδο, ο Σβορώνος θα δώσει στα επόμενα χρόνια, με ακρίβεια δυνεμένα, πολύτιμα κομμάτια της αγροτικής ιστορίας του Βυζαντίου, τα οποία η εγγίζουσα τα όρια του θετικισμού ευσυνειδησία του θα τον εμποδίσει να τα συνθέσει σε μια ενιαία δουλειά. Κανονόμος στο χώρο των βυζαντινολόγων, ο Σβορώνος εξακολουθεί να είναι περιθωριακός στα ρεύματα της νέας γαλλικής ιστοριογραφίας. Κατά παράδοξο τρόπο, ο μόνος Έλληνας ιστορικός που δημοσίεψε ποτέ στο περιοδικό των *Annales* ανήκει θεωρητικά και μεθοδολογικά περισσότερο στην πρώτη, την προπολεμική, περίοδο του περιοδικού παρά σε εκείνη της στιγμής που έγινε η δημοσίευση.

Η αντίδραση του εθνικού κέντρου

Οι αναζητήσεις του Σβορώνου μέσα στα ρεύματα της σύγχρονης ιστοριογραφίας δεν φαίνεται να απασχόλησαν άμεσα τους εν Ελλάδι ιστορικούς, που φυτοζωούν μέσα στο λυκόφως της «εθνικής» σχολής, η οποία πλέον έχει οριστικά εκ-

πέσει στο επίπεδο επαρχιακής ιστοριοδίφησης. Οι πιο τολμηροί ασχολούνται με την επί το εθνοπρεπέστερο αναδιατύπωση της διαλεκτικής του Έγγελου ή καλλιεργούν το σχετικισμό. Τους κύκλους τους έρχονται να ταράζουν οι «Σκέψεις για μια εισαγωγή στη νεοελληνική ιστορία», πραγματικό θεωρητικό και μεθοδολογικό μανιφέστο, που δημοσιεύεται στο τεύχος του Μαρτίου 1955 της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Ο πόλεμος που ανοίγει το άρθρο αυτό του Σβορώνου είναι διμέτωπος. Το κύριο μέτωπο στρέφεται εναντίον της απολιθωμένης «εθνικής» ιστοριογραφίας και της υπενθυμίζει τις αρχές της μαρξιστικής προσέγγισης. Ταυτόχρονα όμως διαχωρίζει τη θέση του από τη μηχανιστική εφαρμογή της μαρξιστικής μεθόδου. Η απάντηση στο προγραμματικό αυτό άρθρο δεν είναι επιστημονική, αλλά διοικητική: το Β.Δ. της 29ης Ιουνίου 1955, με το οποίο αφαιρείται η ελληνική ιθαγένεια από το συγγραφέα του και συγγραφέα της *Ιστορίας της νεότερης Ελλάδας*, που αποτέλεσε την αφορμή για τη λήψη του μέτρου.

Το αίσθημα ανασφάλειας που προδίδει η αντίδραση αυτή δεν οφείλεται στις εργασίες του Σβορώνου καθεαυτές, αλλά στο φόβο ότι η προσέγγισή του μπορεί να χρησιμοποιηθεί ως ιδεολογικό όπλο από την ανασυντασσόμενη, μετά την ήττα της στον Εμφύλιο Πόλεμο, αριστερά. Πάντως οι ταγοί της εθνικοφροσύνης δεν περιορίστηκαν σε αυτή την αμυντική κίνηση. Συνειδητοποιώντας την οριστική πλέον έκπτωση της «εθνικής» σχολής και την ανικανότητα των υπαρχόντων πανεπιστημίων να αρθρώσουν ένα νέο επιστημονικό και ιδεολογικό λόγο, που θα μπορούσε να αντιταχθεί στον ανανεωμένο λόγο της αριστεράς, προωθούν την ίδρυση νέων ερευνητικών κέντρων έξω από τους πανεπιστημιακούς περιβόλους. Στο πεδίο της ιστορίας έχουμε το Νεοελληνικό Κέντρο στην Ακαδημία Αθηνών (1957) και τα ιστορικά κέντρα του Βασιλικού, τότε, Εθνικού, σήμερα, Ιδρύματος Ερευνών, το 1958.¹⁴

Η ίδρυση των νέων ερευνητικών φορέων δεν πραγματοποιήθηκε χωρίς την εκδήλωση αντιθέσεων μέσα στους κόλπους της πολιτικής και πνευματικής ηγεσίας του κυρίαρχου κοινωνικού συνασπισμού. Ανεξάρτητα από τα επεισόδια αυτά και πέρα από τις συγκεκριμένες προθέσεις των ιδρυτών των ερευνητικών κέντρων, η θέσπισή τους εγγράφεται μέσα σε μια γενικότερη κίνηση εκσυγχρονισμού των πολιτικών και ιδεολογικών μηχανισμών του αστικού κράτους στη μετεμφυλιοπολεμική Ελλάδα. Στο πολιτικό επίπεδο έχουμε, την ίδια εποχή, τις κινήσεις για τη σύσταση ενός δεύτερου «αριστερότερου» αστικού πολιτικού φορέα, που θα μπορούσε να εναλλάσσεται

στην εξουσία με το τότε κυβερνών κόμμα, με τελικό στόχο τη σταθεροποίηση του κοινωνικού συστήματος.

Οι πρωτοβουλίες αυτές αντλούν υποστήριξη, αν όχι και εμπνεύσεις, από τους πέραν του Ατλαντικού συμμάχους. Το Βασιλικό Ίδρυμα Ερευνών προικοδο-

υπαρχόντων ιστορικών, να αναπαράγουν τη φιλολογική προσέγγιση της ιστορίας και, ελλείψει μιας ευρύτερης προβληματικής, να αναλώνονται σε εργασίες υποδομής, βάση ενός υποθετικού μελλοντικού συνθετικού έργου, που όμως ποτέ δεν έγινε.

τείται με μέρος των αχρησιμοποίητων δραχμικών υπολοίπων της αμερικανικής βοήθειας της περιόδου της ανασυγκρότησης. Το ίδρυμα Ροκφέλλερ που, στα πλαίσια μιας ευρωπαϊκής στρατηγικής για υποστήριξη της «μη κομμουνιστικής αριστεράς» ως του καλύτερου αντίδοτου στην κομμουνιστική απειλή, είχε ήδη αναλάβει υπό τη σκέπη του ανάλογα ιδρύματα στη Δυτ. Ευρώπη, αρχίζοντας από το έκτο τμήμα της Ecole Pratique στο Παρίσι, χρηματοδοτεί και το Βασιλικό Ίδρυμα.¹⁵ Αν στη Γαλλία η προσπάθεια αυτή, χάρη στη σταθερότητα του Fernand Braudel και στο δυναμισμό της τότε γαλλικής μαρξιστικής διανόησης, φάνηκε, σε μια πρώτη φάση, να παρεκκλίνει προς τα αριστερά, στην Ελλάδα η προσαρμογή έγινε προς την κατεύθυνση της υπάρχουσας συντηρητικής ιστοριογραφίας.

Οι διαφορές ανάμεσα στη γαλλική και στην ελληνική περίπτωση οφείλονται, κατά κύριο λόγο, στο διαφορετικό επιστημονικό κλίμα που επικρατούσε στις δύο χώρες και στις διαφορετικές επιστημολογικές αντιλήψεις που πρωτάνευσαν στην οργάνωση των αντίστοιχων ερευνητικών προγραμμάτων. Στη Γαλλία οι άλλες κοινωνικές επιστήμες συστεγάστηκαν και συνεργάστηκαν με την ιστορία, στην Ελλάδα αναπαράχθηκαν τα στεγανά με τη χωριστή λειτουργία του Ε.Κ.Κ.Ε., του Κ.Ε.Π.Ε. και των ιστορικών κέντρων. Το αποτέλεσμα ήταν τα νέα ιστορικά κέντρα, εγκαταλειμμένα στις δυνάμεις των

Η συνεύρεση των κοινωνικών επιστημών πραγματοποιείται έξω από τα ερευνητικά κέντρα και ιδιαίτερα στις στήλες του περιοδικού *Εποχές* (1963-1967). Οι διακηρυγμένες αρχές του περιοδικού, δηλαδή ο τονισμός της αξίας του ατόμου απέναντι στη μάζα και η αντίκρουση θεωρήσεων εκμηδενιστικών του ατόμου, παραπέμπουν, ακόμα και φρασεολογικά, σε αντίστοιχες προσπάθειες της δεκαετίας του 1930, στην οποία ανήκει και μέρος του προσωπικού του περιοδικού (Γ. Θεοτοκάς, Α. Τερζάκης, Κ.Θ. Δημαράς, κ.λπ.). Οι στόχοι του όμως ανήκουν σε μία άλλη εποχή, αφού εγγράφονται στη διεθνή στρατηγική εκσυγχρονισμού των ιδεολογικών μηχανισμών του αστιμού τη δεκαετία του '60, όπως φαίνεται και από την πάγια συνεργασία του με αντίστοιχα ξένα περιοδικά (*Diogene, Encounter, Esprit, Forum, Monat, Preuves, Tempo Presente*).¹⁶ Η αντίφαση αυτή δεν είναι η μόνη στην όλη προσπάθεια. Η παρέμβαση νεότερων διανοούμενων, που προέρχονται από διαφορετικούς ιδεολογικούς και πολιτικούς χώρους, προσδίδει στις *Εποχές* περισσότερες από μία όψεις. Η παρεμβολή της δικτατορίας του 1967 και το κλείσιμο του περιοδικού αφήνουν ανοικτό το ερώτημα για το πόσο διάστημα ακόμα θα μπορούσαν να συμβιώνουν οι διαφορετικές αυτές απόψεις.

Η μεγάλη συνάντηση

Η εκσυγχρονιστική αυτή στρατηγική εφαρμόζεται πολύ αργά και με λίγη τόλ-

μη, ώστε να μπορέσει να προλάβει να διευθετήσει τις εσωτερικές αντιθέσεις της ελληνικής κοινωνίας, πριν το πραξικόπημα της 21ης Απριλίου 1967 παραδώσει ξανά τη διαπαιδαγώγηση των Ελλήνων στους αστυνομικούς μηχανισμούς.

Στον τομέα της ιστορικής έρευνας, πάντως, η δικτατορία απελευθέρωσε, αναγκάζοντάς τους να απομακρυνθούν από τα ερευνητικά κέντρα, ένα επιστημονικό δυναμικό που ήδη προσπαθούσε να ξεφύγει από τα παραδοσιακά πλαίσια. Για τους περισσότερους από τους νέους ιστορικούς το Παρίσι έγινε το υποχρεωτικό πέρασμα και ο Σβορώνος ένα από τα σημεία αναφοράς τους, παρότι δεν αναπτύχθηκε σε όλες τις περιπτώσεις σχέση μαθητή και δάσκαλου.

Για πρώτη φορά στη σταδιοδρομία του, ο Ν. Σβορώνος βρέθηκε πλαισιωμένος από συνάδελφους Έλληνες ιστορικούς, έστω και κατά μία γενιά νεότερους, που συμμερίζονταν τους στόχους του, και η αλλαγή στην ελληνική ιστοριογραφία έπαιξε να εξαρτάται από μια ατομική προσπάθεια. Η μεγάλη πλειοψηφία των νέων αυτών ιστορικών ασχολείται με την ιστορία του νέου ελληνισμού και κινείται κυρίως πάνω στους ακόλουθους θεματικούς άξονες, ξεκινώντας από ερωτήματα που έθεσε ο Σβορώνος:

Σε μια κατεύθυνση κινούνται όσοι προσπαθούν να μεταφέρουν στην περίοδο της Τουρκοκρατίας τον τρόπο προσέγγισης της αγροτικής οικονομίας που ακολουθεί ο Σβορώνος για τη βυζαντινή αυτοκρατορία, εμπλουτίζοντάς την καμιά φορά με στοιχεία από τις αναλύσεις άλλων ιστορικών, όπως ο Witold Kula.¹⁷

Μια άλλη κατεύθυνση ξεκινά από τη μελέτη του εμπορίου του 18ου αιώνα στη Θεσσαλονίκη και προσπαθεί να μεταφέρει αυτή την προσέγγιση σε άλλες περιοχές του ελληνικού χώρου και στις παροικίες.

Τέλος, μια τρίτη κατεύθυνση, χωρίς να ξεκινά από κοινούς ερευνητικούς τόπους με τον Σβορώνο, καταλήγει σε ανάλυτες με τις δικές του καινοτομίες στη μελέτη του νεοελληνικού διαφωτισμού, εισάγοντας τη μαρξιστική θεώρηση της κοινωνίας, που επιτρέπει τη σύνδεση της μελέτης της κίνησης των ιδεών με την ανάλυση του κοινωνικού γίγνεσθαι.

Η αδράνεια των Ελλήνων βυζαντινολόγων

Κατά παράδοξο τρόπο, οι Έλληνες βυζαντινολόγοι αποδείχτηκαν περισσότερο αδιάβροχοι από τους νεοελληνιστές στα νέα ρεύματα και επωφελήθηκαν λιγότερο από τον κύριο όγκο της δουλειάς του Σβορώνου, εκείνη την εποχή, που αφορούσε τη βυζαντινή ιστορία. Είτε γιατί

έλειπαν οι γενικές κοινωνικοφιλοσοφικές προϋποθέσεις είτε γιατί το βάρος της παράδοσης και η ισχύς των θεσμών ήταν στην περίπτωση τους μεγαλύτερα, οι περισσότεροι δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν τα όρια της παραδοσιακής ιστοριογραφίας, με εξαίρεση ορισμένα ανοίγματα προς την ιστορική γεωγραφία. Η χρήση των έμμεσων πηγών για την αντιμετώπιση προβλημάτων της οικονομικής και κοινωνικής ιστορίας χρησιμοποιείται από ελάχιστους νεότερους ιστορικούς. Στον τομέα αυτό της έρευνας ανήκει και μία σχετικά πρόσφατη τάση για την εισαγωγή των μεθόδων της κοινωνικής ανθρωπολογίας στη μελέτη προβλημάτων σχετικών με την αγροτική κοινωνία του Βυζαντίου. Η εικόνα της μεγαλύτερης απήχησης του Νίκου Σβορώνου στους βυζαντινολόγους, που δίνει το αφιέρωμα του Πανεπιστημίου Κρήτης, οφείλεται κατά κύριο λόγο στην αυξημένη συμμετοχή, στο τμήμα αυτό του αφιερώματος, ξένων ιστορικών.

Η δικτατορία, αφαιρώντας τους τη δυνατότητα συμμετοχής στα κοινά, οδήγησε πολλούς στην ενασχόληση με την ιστορία σαν υποκατάστατο της πολιτικής πράξης. Οι ιστορικές πραγματείες γνωρίζουν και αυτές μια έξαρση, μέσα στον γενικότερο εκδοτικό οργανισμό των αρχών της δεκαετίας του 1970. Ορισμένα από τα κείμενα αυτά έχουν απολογητικό χαρακτήρα, τα περισσότερα όμως αναζητούν στην ιστορία τα βαθύτερα αίτια των δεινών του παρόντος και την ελπίδα για το μέλλον. Χάρη στη γενικότερη ροπή προς την ιστορία, οι εργασίες του Σβορώνου για τη νεότερη εποχή γίνονται γνωστές σε επιστημονικούς χώρους άλλους από εκείνον των ιστορικών, κυρίως ανάμεσα στους Έλληνες που ζουν και σπουδάζουν στο εξωτερικό. Ανάμεσα στα βιβλία που γίνονται αντικείμενο μελέτης στους κύκλους εργασίας των Ελλήνων φοιτητών του εξωτερικού, η *Ιστορία της νεότερης Ελλάδας* και *Το εμπόριο της Θεσσαλονίκης* θα έχουν τη μονιμότερη επίδραση.

Οι θεωρητικές και ιδεολογικές ζυμώσεις στους κόλπους της ελληνικής διανόησης του εξωτερικού δεν οδηγούν στη θεσμοποίηση της διεπιστημονικής συνεργασίας στην προσέγγιση των προβλημάτων της ελληνικής κοινωνίας. Τα πρώτα βήματα που θα γίνουν προς την κατεύθυνση αυτή, από τις στήλες εντύπων του φοιτητικού και του εν γένει αριστερού κινήματος στο εξωτερικό και σε ορισμένους φοιτητικούς συλλόγους, δεν θα έχουν συνέχεια μετά τη δικτατορία.¹⁸ Θα έχουμε μόνο ορισμένες περιπτώσεις νέων επιστημόνων που θα εγκαταλείψουν την πρώτη τους επιστήμη για να προσχωρήσουν στην ιστορία. Από την άλλη μεριά, κοινωνιολόγοι, νομικοί και πολιτικοί ε-

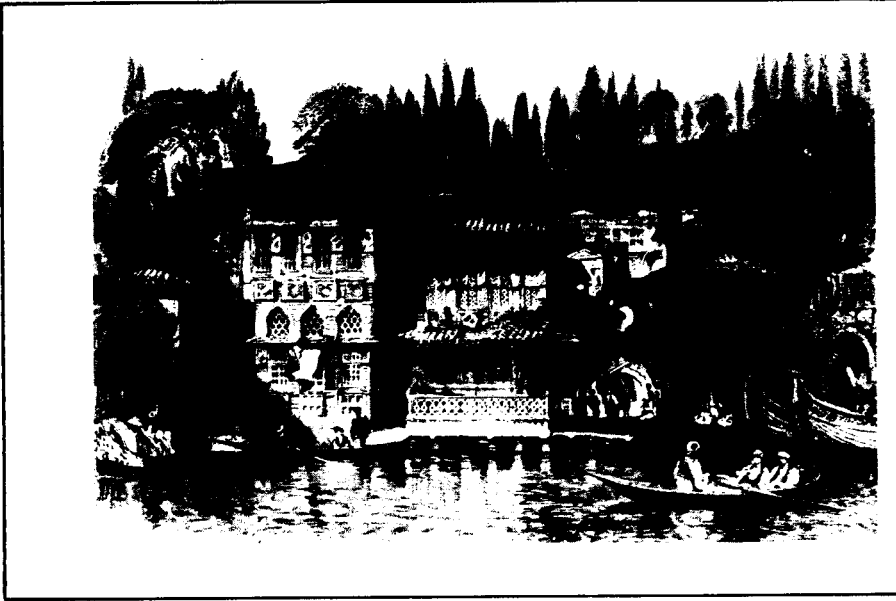
πιστήμονες θα εισάγουν την ιστορική προσέγγιση στην ανάλυσή τους, ορισμένοι από αυτούς μάλιστα θα αποκλίνουν αργότερα οριστικά προς την ιστορία.

Ο Ν. Σβορώνος δεν ήταν ο μόνος αποκατεστημένος Έλληνας ιστορικός στο Παρίσι των δεκαετιών 1960 και 1970, ούτε ο μόνος που είχε μαθητές, παρ' όλο που προσείλκυσε τους περισσότερους. Επίσης όλοι οι συνάδελφοί του στο Παρίσι δεν αναπαρήγαγαν στο εξωτερικό την παραδοσιακή ελληνική ιστοριογραφία. Σε παράλληλες κατευθύνσεις με τον Νίκο Σβορώνο κινήθηκε και η Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, της οποίας το έργο συχνά αποσιωπάται από τις επισκοπήσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας. Νομίζω ότι η σιωπή αυτή δεν οφείλεται σε αδυναμίες του έργου της ιστορικού. Αν ο Νίκος Σβορώνος είναι ο πρώτος Έλληνας ιστορικός που δημοσίευσε στο περιοδικό *Annales*, η Ελένη Αντωνιάδη-Μπιμπίκου δημοσίευσε στη σειρά μονογραφιών, στα *Cahiers des Annales*, εργασίες για τη βυζαντινή οικονομία και τη νεοελληνική κοινωνία, και δίδαξε στην EHESS.¹⁹ Είναι υποχρεωμένος κανένας να υποθέσει ότι η σιωπή γύρω από το σημαντικό αυτό έργο οφείλεται, σε μεγάλο βαθμό, στις διαιρέσεις της ελληνικής αριστεράς και στην περιθωριοποίηση των διανοουμένων που ακολούθησαν το ρεθόδοξο ΚΚΕ.

Οι διεργασίες, που ξεκινούν στο εξωτερικό στη διάρκεια της δικτατορίας συνεχίζονται και διεκρύνονται στην Ελλάδα μετά την πτώση της. Η νέα ιστοριογραφία παύει να είναι το αίτιο μιας περιθωριακής πρωτοπορίας και γίνεται ο στόχος της πλειοψηφίας των ενασχολούμενων με την ιστορία σε ακαδημαϊκά πλαίσια. Από τα κείμενα της περιόδου εκείνης, που ίσως εκφράζει καλύτερα τη μεταστροφή της βάσης της πυραμίδας των ερευνητών της ιστορίας, είναι η προγραμματική διακήρυξη με την οποία η εκδοτική ομάδα του περιοδικού *Μνήμων* εγκαινιάζει τη τροφή του εντύπου από την παραδοσιακή προσέγγιση προς τα νέα ρεύματα.²⁰

Η ολοκλήρωση των διεργασιών αυτών διευκολύνεται και επιτυγχάνεται από τις αλλαγές στο πολιτικό σκηνικό, μετά την πτώση της δικτατορίας και τη νομιμοποίηση των κομμουνιστικών κομμάτων, που αχρήστευσαν την «εθνική» ιστορική σχολή ως όργανο επιβολής μιας ιδεολογίας. Εξάλλου η κατάχρηση του «ελληνοχριστιανισμού» από τη δικτατορία δυσχέρανε την αδιαφοροποίητη επίκληση της συνέχειας του ελληνισμού μέσα στα πλαίσια των παλιών ιδεοκρατικών σχημάτων. Οι συνεχιστές της «εθνικής» σχολής επιβιώνουν ως άτομα στα πανεπιστήμια και τα ερευνητικά κέντρα, αλλά αναγκάζονται και πετυχαίνουν να προ-

πιστήμια. Σε αντίθεση με τα πανεπιστήμια, η κυριαρχία των ιστορικών που ακολουθούν τα νεότερα ρεύματα φαίνεται πλήρως στους ερευνητικούς φορείς που ιδρύουν εξωπανεπιστημιακοί οργανισμοί. Αυτό ισχύει κυρίως για την Επιτροπή Ιστορίας της Εθνικής Τράπεζας, που ι-

σαρμοστούν στη νέα κατάσταση με παραχωρήσεις, συνήθως επιφανειακές, προς τα νέα θεωρητικά ρεύματα και τους φορείς τους. Σημάδι των καιρών αυτών είναι οι μεταβολές στην *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, που ξεκίνησε στη διάρκεια της δικτατορίας, κάτω από την αιγίδα επιτροπής συγκείμενης κυρίως από ακαδημαϊκούς, η Εκδοτική Αθηνών Α.Ε., με στόχο την αναζήτηση της συνέχειας «του ελληνικού έθνους και του ελληνικού πνεύματος» ήδη από την προϊστορία.²¹ Η εκδοτική επιτροπή αναγκάζεται να ανοίξει τους τόμους, από το Βυζάντιο και πέρα, σε νέους ιστορικούς με διαφορετικές θεωρητικές κατευθύνσεις από τις δικές της. Αποτέλεσμα: οι πολλές καλές μονογραφίες που συνεισέφεραν οι νέοι ιστορικοί εντάσσονται σε ένα ετερόκλητο σύνολο χωρίς να κατορθώνουν να μεταβάλουν την εσωτερική του λογική. Αντίθετα, νομιμοποιούν το σύνολο του έργου προσδίδοντάς του το κύρος της σύγχρονης επιστήμης.

Η μεταστροφή αυτή δεν οδήγησε αμέσως σε σημαντικές αλλαγές στη στελέχωση των ιστορικών εδρών στα πανεπιστήμια. Στα πρώτα χρόνια μετά τη μεταπολίτευση, ελάχιστοι εκπρόσωποι των νέων προσεγγίσεων εκλέχθηκαν από τα πανεπιστήμια και οι περισσότεροι από αυτούς δεν μπόρεσαν να διευρύνουν το ρήγμα και να γίνουν πόλοι συσπείρωσης νεότερων ιστορικών. Η αλλαγή του προσωπικού θα επιταχυνθεί πολύ αργότερα και κυρίως στα νέα περιφερειακά πανε-

δρύεται στα τέλη της δεκαετίας, όσο και για το μεταγενέστερο Ιστορικό Αρχείο της Εμπορικής Τράπεζας.

Η νέα απόκλιση

Στον Νίκο Σβορώνο η αλλαγή των πολιτικών δεδομένων έφερε την επίσημη αναγνώριση ύστερα από τριάντα περίπου χρόνια εξορίας. Επίτιμος διδάκτορας των Πανεπιστημίων της Αθήνας και της Θεσσαλονίκης, κλείεται να διδάξει στα περισσότερα ελληνικά ανώτατα εκπαιδευτικά ιδρύματα, όπου για πρώτη φορά έρχεται σε επαφή με τη μεγάλη μάζα των Ελλήνων φοιτητών. Συμμετέχει επίσης στους περισσότερους εξωπανεπιστημιακούς φορείς που χρηματοδοτούν την ιστορική έρευνα και με το κύρος του βοηθά, συχνά αποφασιστικά, την είσοδο στα πανεπιστήμια και στα ερευνητικά ιδρύματα πολλών από τους νεότερους ιστορικούς, που εισήγαγαν νέες προσεγγίσεις και μεθόδους στη διδασκαλία και την ιστορική έρευνα. Η επιρροή του δεν περιορίζεται στο χώρο της ιστορικής επιστήμης αλλά επεκτείνεται στη φιλολογία και στις άλλες κοινωνικές επιστήμες. Η δημοσίευση της ελληνικής μετάφρασης της *Ιστορίας της νεότερης Ελλάδας*, του βιβλίου που υπήρξε η αφορμή για να του αφαιρέσουν την ελληνική ιθαγένεια το 1955, το οποίο μέσα στον πρώτο χρόνο, το 1977, πραγματοποιεί δύο εκδόσεις, σημειώνει το ζενίθ της επιρροής του. Τα επόμενα χρόνια, προοδευτικά, η επιστη-

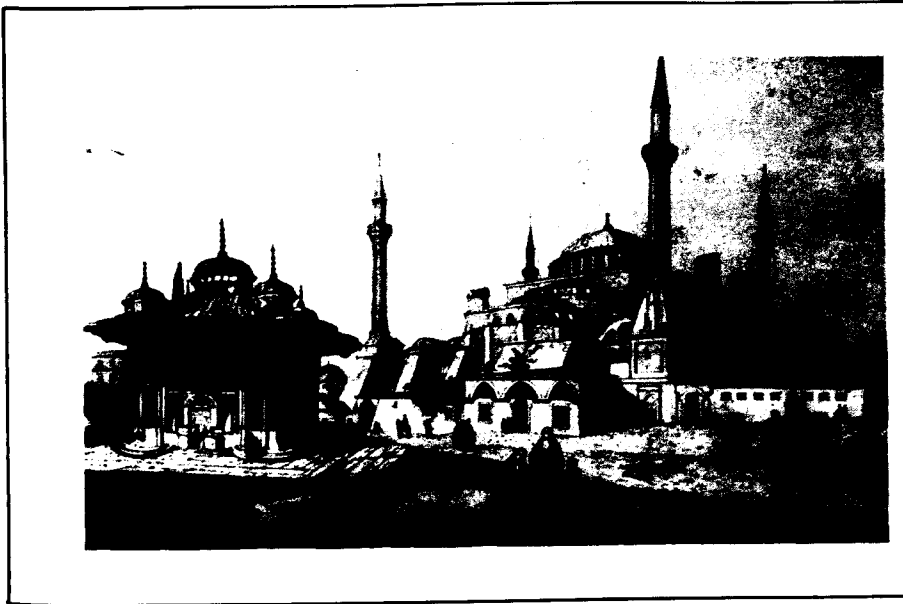
μονική του πορεία και οι τάσεις της ελληνικής ιστοριογραφίας θα αρχίσουν πάλι να αποκλίνουν. Η εξέλιξη αυτή ήταν απρόσμενη και όταν γίνεται αντίληψη αποδίδεται συνήθως σε χαρακτηριστικά στοιχεία. Η τάση χειραφέτησης ορισμένων παλιών μαθητών του, και γενικότερα των νεότερων ιστορικών, από την επιρροή του έπαιξε οπωσδήποτε κάποιο ρόλο στις νέες αποστάσεις που αρχίζουν να ανοίγονται. Οι βαθύτεροι όμως λόγοι της απόκλισης δεν πρέπει να αναζητηθούν στη διαμόρφωση των προσωπικών σχέσεων, αλλά στις πραγματικές εξελίξεις.

1. Το κύριο σώμα του ιστοριογραφικού έργου του Ν. Σβορώνου, που αφορά τη βυζαντινή ιστορία, εξακολουθεί να παραμένει άγνωστο, αφού ενισχύεται η προτίμηση των νεότερων ιστορικών για την ιστορία της νεότερης και της σύγχρονης εποχής. Σε αντίθεση με τη δημοτικότητα της *Επισκόπησης της Νεοελληνικής Ιστορίας*, ακόμα και τα μεταγενέστερα από την επιστροφή του δημοσιεύματα βυζαντινής ιστορίας, όπως η Εισαγωγή στον τόμο της έκδοσης του Αρχείου της Μεγίστης Λαύρας και η ανακοίνωση στην Α' Διεθνή Βυζαντινολογική Συνάντηση των Δελφών, το 1985, μένουν γνωστά μόνο σε μικρό κύκλο βυζαντινολόγων.²² Αντίθετα, ένα κείμενο μικρότερης σημασίας, εν πολλοίς εκλαϊκευση προηγούμενων εργασιών του στα γαλλικά, αξιωνόητα ιδιαίτερης έκδοσης και βιβλιοπαρουσίασης από εβδομαδιαία εφημερίδα.

2. Το έργο του Σβορώνου στον τομέα της νεότερης ιστορίας γίνεται θύμα της ίδιας του της επιτυχίας. Η *Επισκόπηση*, με τις πολλαπλές εκδόσεις της και την εισαγωγή της ως διδακτικό βοήθημα στα πανεπιστήμια, γίνεται το κατ'εξοχήν εκλαϊκευτικό κείμενο ενός νέου θεωρητικού παραδείγματος. Είναι η αντίληψη της ιστορίας στην οποία αναφέρονται, με διαφορετικό βαθμό πιστότητας, οι μαθητές, οι φοιτητές, οι εκπαιδευτικοί και οι κοινωνικοί επιστήμονες που δεν ασχολούνται κατά κύριο λόγο με την ιστορία. Η επιβολή αυτής της αντίληψης κάνει την καινοτομία της δεκαετίας του 1950, που για τους τότε κρατούντες αποτελούσε κολάσιμη ανατρεπτική ενέργεια, να φαίνεται σήμερα κοινός τόπος.

3. Η ελληνική ιστοριογραφία αρχίζει να απομακρύνεται από την «ιστορία-πρόβλημα» και τη σφαιρική προσέγγιση του κοινωνικού γίγνεσθαι, που χαρακτηρίζει το έργο του Σβορώνου. Η εγκατάλειψη της «ιστορίας-προβλήματος» δεν εγγράφεται σε μια συνειδητή κίνηση αναδίπλωσης στην «ιστορία-αφήγηση», παρ'όλο που καμιά φορά συμβαίνει και αυτό, αλλά ακολουθεί την κυρίαρχη σήμερα τάση στους κόλπους της γαλλικής ι-

των νεότερων τάσεων της ξένης ιστοριογραφίας ξεκομμένων από τις φιλοσοφικές, θεωρητικές και πολιτικές προϋποθέσεις τους. Με αυτό τον τρόπο, αγνοούνται οι μορφές του ανταγωνισμού ανάμεσα στην ιστορία και τις νεότερες κοινωνικές επιστήμες και οι συνέπειές

στοριογραφίας, που έχει εγκαταλείψει το αίτημα της σφαιρικότητας και κατανέμει τη διαχρονία σε μερικές σειρές χωρίς να θέτει το ερώτημα της συνάρθρωσης και της ιεραρχίας αυτών των υποσειρών.²³

Παρέλκει εδώ μια πρόβλεψη για το μέλλον του χάσματος που ανοίγεται ξανά ανάμεσα στους προσανατολισμούς της ελληνικής ιστοριογραφίας και στον άξονα του έργου του Νίκου Σβορώνου. Ένα πράγμα είναι βέβαιο: η διάσταση δεν οφείλεται αυτή τη φορά στην οπισθοδρομικότητα της ελληνικής ιστοριογραφίας, όπως συνέβαινε στην αρχή της σταδιοδρομίας του Σβορώνου. Αντίθετα, για πρώτη φορά η ελληνική ιστοριογραφία ακολουθεί από τόσο κοντά τα διεθνή ρεύματα. Η παραγωγή έργων υποδομής των παλιών ερευνητικών κέντρων έχει επιταχυνθεί, ενώ χάρη στα ιδρύματα των τραπεζών εκδόθηκαν αξιόλογες μελέτες, οικονομικής κυρίως ιστορίας. Πέρα από όσες παλιές ιστορικές επιθεωρήσεις εξακολουθούν να εκδίδονται, οι νέες τάσεις διαθέτουν δύο αξιόλογα βήματα, με τα περιοδικά *Ο Μνήμων* και *Τα Ιστορικά*. Η σχετική άνθηση της συγγραφικής παραγωγής των Ελλήνων ιστορικών συγκαλύπτει ορισμένες εγγενείς αδυναμίες, που, μεσοπρόθεσμα, θα μπορούσαν να ανακόψουν την ανοδική πορεία.

Οι αδυναμίες

της νέας ιστοριογραφίας

Μια πρώτη κατηγορία προβλημάτων πηγάζει από την εισαγωγή στην Ελλάδα

τους για την ιστοριογραφία. Επίσης μεταφέρονται στην ελληνική ιστοριογραφία πρότυπα γραφής που θεωρούνται ότι ανανεώνουν το είδος, όπως η μελέτη θραυσμάτων της πραγματικότητας ανεξάρτητα από το γενικότερο κοινωνικό γίνεσθαι, χωρίς να συνειδητοποιείται η σχέση τους με φιλοσοφικές θεωρίες που αρνούνται την ιστορία, όπως του Michel Foucault. Επιχειρείται ακόμα η μεταφορά της προσέγγισης των νοοτροπιών, του Philippe Aries, με αφαίρεση από τις αντιορθολογιστικές και μυστικιστικές θέσεις που αποτελούν το θεμέλιο αυτής της προσέγγισης. Υιοθετείται, εν είδει παιγνίου, η ιστορία της καθημερινής ή ιδιωτικής ζωής και παραβλέπεται ο ρόλος αυτής της ιστοριογραφικής τάσης στη διαδικασία νομιμοποίησης των εξεταστικών ιδεολογιών και πρακτικών που ακολουθούνται σε ορισμένες χώρες της Δύσης. Υιοθετείται ανυποψίαστα η εκδοχή του καπιταλισμού του Μπροντέλ, χωρίς να σημειώνεται ότι δεν είναι άσχετη με την, έμμεση έστω, παρέμβασή του στις πολιτικές διαμάχες της Γαλλίας και συγκεκριμένα στη συζήτηση γύρω από τις εθνικοποιήσεις βασικών επιχειρήσεων του βιομηχανικού και του τραπεζικού τομέα.²⁴ Με το ίδιο τρόπο, παραβλέπονται οι συνέπειες, πάνω στην ιστοριογραφική τους παραγωγή, της πολιτικής πορείας πολλών ιστορικών της σχολής των *Annales* από το Κ.Κ. Γαλλίας προς το νεοφιλελευθερισμό και αγνοείται η πλούσια αρθρογραφία τους, στα όρια

του πολιτικού και του πολιτιστικού στον περιοδικό και τον καθημερινό Τύπο.²⁵

Ο τρόπος αυτός μεταφοράς στα καθήκοντα των ξένων θεωρητικών παραδειγμάτων οδηγεί, και στο χώρο της ιστοριογραφίας, στο γενικότερο νεοελληνικό φαινόμενο που ο Σβορώνος το ονόμασε σύγχυση των ιδεολογικών περιγραμμάτων και αναντιστοιχία ανάμεσα στις κατηγορίες και το περιεχόμενό τους. Η σύγχυση αυτή διαπιστώνεται κυρίως σε δύο τομείς της ιστοριογραφίας μας. Ο πρώτος τομέας είναι εκείνος της οικονομικής ιστορίας, που γνώρισε μεγάλη ανάπτυξη τα τελευταία δεκαπέντε χρόνια. Η οικονομική ιστορία θεωρείται στην Ελλάδα, δύναμι τουλάχιστον, μαρξιστική και ριζοσπαστική απλά και μόνο επειδή ασχολείται με τη διερεύνηση των υλικών όρων του κοινωνικού γίνεσθαι. Στις περισσότερες όμως περιπτώσεις τα θεωρητικά εργαλεία που χρησιμοποιούνται στη μελέτη των ιστορικών φαινομένων αντλούνται από το οπλοστάσιο της νεοκλασικής θεωρίας, ώστε, παρά την παρεμβολή μαρξικών όρων, τα πορίσματα της ανάλυσης να μην απέχουν από εκείνα της παραδοσιακής αστικής επιστήμης, από την οποία οι νέες αυτές προσεγγίσεις πιστεύουν ότι διαφέρουν ριζικά. Παράλληλα διαπιστώνεται και ένας φετιχισμός γύρω από τα στατιστικά και εν γένει τα ποσοτικά στοιχεία, από τα οποία ζητείται να πληρώσουν το κενό που αφήνει η έλλειψη μιας θεωρίας αναπαραγωγής του οικονομικού συστήματος. Σύγχυση υπάρχει και γύρω από την ιστορία των νοοτροπιών, γιατί τις περισσότερες φορές οι νοοτροπίες εκλαμβάνονται ως ταυτόσημη έννοια με τις ιδέες και με τις ιδεολογίες, και η ιστορία των νοοτροπιών αντιμετωπίζεται σαν η σύγχρονη εκδοχή της ιστορίας των ιδεών ή της ιστορίας των ιδεολογιών.

Οι κίνδυνοι που προκύπτουν από την ασάφεια των περιγραμμάτων και τη σύγχυση των κατηγοριών ενισχύονται από τη στασιμότητα της θεωρητικής εκπαίδευσης των νέων ιστορικών. Η αναπαραγωγή του κλάδου εξασφαλίζεται, σε ένα πρώτο στάδιο, από τα τμήματα ιστορίας των πανεπιστημίων, που έχουν χάσει τη μεθοδικότητα της φιλολογικής προσέγγισης χωρίς να απελευθερωθούν από το γενικότερο πνεύμα της. Η μεταπτυχιακή έρευνα κατά κανόνα δεν γίνεται στα ελληνικά πανεπιστήμια. Οι περισσότερες διατριβές εκπονούνται στο εξωτερικό, συχνά σε ιδιαίτερους τομείς νεοελληνικών σπουδών, απομονωμένους από την υπόλοιπη πανεπιστημιακή κοινότητα. Το γεγονός αυτό αποτελεί ένα από τα βασικά εμπόδια που δυσκολεύουν τη συγκρότηση των νέων τάσεων σε σχολή και διαιωνίζουν την επιβολή στον ακαδημαϊκό χώρο των μακρινών επιγόνων της «εθνι-

σαν να ξεπεράσουν τα στεγανά στα οποία έχουν εγκλωβιστεί από την ίδρυσή τους. Οι διαμάχες στις οποίες εμπλέχθηκε ο Νίκος Σβορώνος, ως πρόεδρος του Δ.Σ. του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, όταν προσπάθησε να αναδιαρθρώσει τους φορείς της ιστορικής έρευνας, ώστε

κής» σχολής. Ταυτόχρονα εμποδίζει την ισότιμη επαφή με τους εκπροσώπους της ζένης ιστοριογραφίας.

Η λειτουργία των μη ακαδημαϊκών ερευνητικών φορέων δεν θεραπεύει, αλλά διαιωνίζει, αυτές τις αδυναμίες, καλλιεργώντας τον εφησυχασμό, στο μέτρο που η επίλυση με τη βοήθειά τους μιας σειράς προσωπικών προβλημάτων αποδυναμώνει το αίτημα για αναβάθμιση της έρευνας στα πανεπιστήμια. Εξάλλου οι φορείς αυτοί υπακούουν σε δικές τους λειτουργικές νομοτέλειες, που απορρέουν από τη λογική λειτουργίας των χρηματοδοτούμενων ιδιωτικών ή κρατικών οργανισμών, και δεν μπορούν να εξασφαλίσουν τη χρονική συνέχεια των προσπαθειών και το συντονισμό τους. Δεν διαθέτουν ακόμα σαφή επιστημονικά κριτήρια αξιολόγησης, που θα επέτρεπαν την ιεράρχηση των ατομικών προσπαθειών και την ουσιαστική συνεργασία των μεμονωμένων ερευνητών.

Η θέση του Σβορώνου στο θέμα της οργάνωσης της ιστορικής έρευνας

Ενώ τα ερευνητικά σχήματα που υποστηρίζουν οι τράπεζες και τα υπουργεία πιστώνονται με το μεγαλύτερο και το καλύτερο ποιοτικά τμήμα της ιστοριογραφικής παραγωγής και τα πανεπιστήμια αδρανούν, τα παλιά ερευνητικά κέντρα των κοινωνικών επιστημών δεν μπόρε-

η δομή τους να ανταποκρίνεται στις νέες ιστοριογραφικές τάσεις, αποτελεί ένα παράδειγμα για τους κοινωνικούς και πολιτικούς όρους με τους οποίους δόθηκαν, και συνήθως χάθηκαν, οι εκσυγχρονιστικές μάχες των τελευταίων χρόνων. Η σύγκρουση όμως γύρω από την αναδιάρθρωση των ερευνητικών κέντρων κατέδειξε ταυτόχρονα ότι οι παραδοσιακές αντιλήψεις στο χώρο της ιστορικής επιστήμης διαθέτουν ακόμα ικανά ερείσματα και σε απρόσμενες μεριές. Ελάχιστοι ιστορικοί πήραν επώνυμα μέρος στη διαμάχη, και στον ευρύτερο αριστερό πολιτικό χώρο το θέμα αντιμετωπίστηκε με κριτήρια συνδικαλιστικά ή σχετικά με την τυπική δημοκρατική λειτουργία των ερευνητικών κέντρων. Μόνο από το συντηρητικό πολιτικό στρατόπεδο χίχτηκε η επιστημολογική πλευρά της διαμάχης, με ρητή αναφορά στο καθεστώς της δεκαετίας του 1960 ως το ιδανικό καθεστώς, που απειλείτο από τις προτεινόμενες από τον Σβορώνο μεταρρυθμίσεις.²⁶

Ιστοριογραφία και πολιτική

Παραβλέπεται επίσης το πρόβλημα που προκύπτει από τη δράση των ερευνητικών φορέων των τραπεζών και των υπουργείων εξαιτίας της στενής σχέσης της ιστορικής επιστήμης με την πολιτική. Η ιστορία δεν είναι μόνο «παιδί της εποχής της», όπως έλεγε ο Μπρωντέλ, αλλά λειτούργησε πάντα πολιτικά και αυτό α-

νεξάρτητα από τις προθέσεις των ιστορικών. Η νεότερη ελληνική ιστοριογραφία διαμορφώθηκε ως αντίλογος στη νομιμοποίηση από την «εθνική» σχολή της κρατούσας τάξης πραγμάτων. Σήμερα, οι μεταμορφώσεις της πολιτικής εξουσίας, η υποβάθμιση της «εθνικής» σχολής και συχνά ο συμβιβασμός με τους φορείς της τείνουν να δημιουργήσουν ένα νέο πολιτικοεπιστημονικό κατεστημένο. Οι εκπρόσωποι της νεότερης ιστοριογραφίας, με τη σύνδεσή μας με κρατικούς ή ημικρατικούς φορείς (υπουργεία, τράπεζες, ραδιοτηλεόραση), με την εκ των πραγμάτων προσαρμογή των ερευνητικών μας προγραμμάτων στις προτεραιότητες και στα όρια αντοχής αυτών των οργανισμών, εμπλεκόμαστε, συχνά χωρίς να το συνειδητοποιούμε, σε μια σχέση νομιμοποίησης της σημερινής κατάστασης. Η εμπλοκή αυτή, αναπόφευκτα, θα γίνει αύριο αιτία αμφισβήτησης της νεότερης ιστοριογραφίας, ανεξάρτητα από την ποιότητα της προσφοράς της. □

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Πανεπιστήμιο Κρήτης, *Αφιέρωμα στον Νίκο Σβορώνο*, 2 τόμοι, Ρέθυμνο 1986.
2. «Ο Διονύσιος Φωτεινός και το ιστορικό του έργον», *Ελληνικά*, 1938, σελ. 113-178.
3. Δ. Ζακυθινός, *Le despotat grec de Morée*, Paris 1932, 2 τόμοι. 1. Histoire Politique, 2. Vie et institutions.

